

NIEUWSBRIEF

2023.01

Eerherstel voor linkse verzetsstrijders die in de oorlog zijn omgekomen en uit het collectieve geheugen zijn verdwenen

1. Voorwoord

Vandaag, 19 november 2023, is het precies 81 jaar geleden dat 33 verzetsmensen op vliegbasis Soesterberg werden gefusilleerd. Afgelopen vrijdag vond daar de herdenkingsplechtigheid plaats.

Op Soesterberg werden de volgende leden van de sabotagegroep Voorst-Twello-Terwolde-Deventer om het leven gebracht:

- Klaas Jurjen Bakker uit Terwolde;
- Hendrik Willem Eekhuis uit Terwolde;
- Zijn broer Jan Eekhuis uit Terwolde;
- Gerrit Jan van 't Einde uit Terwolde;
- Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel uit Deventer;
- Wilhelmus Johannes Lenssen uit Voorst;
- Cornelis Lugthart uit Voorst;
- Wilhelm van der Maten uit Voorst;
- Gerrit Jan Nieuwenhuis uit Terwolde;
- Johannes Rodert uit Deventer;
- Anton Wijbrand Siedenburger uit Twello;
- Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen uit Twello;
- Frederik de Weerd uit Terwolde;
- Willem de Weerd, zijn broer, uit Terwolde;
- Gerrit van Werven uit Terwolde.

Ter gelegenheid van deze herdenking publiceren we hier de biografische schets van Gerrit Jan van 't Einde uit Terwolde.

2. GERRIT JAN VAN 'T EINDE

9 mei 1899 – 19 november 1942

Auteur: Johan van der Veen

Op 19 november 1942 werden op vliegveld Soesterberg 33 verzetsmensen gefusilleerd. Hiervan waren vijftien lid van de sabotagegroep Deventer-Voorst-Twello-Terwolde. Een van hen was Gerrit Jan van 't Einde. In deze biografische schets wordt ingegaan op zijn strijd tegen onrecht, fascisme en nazisme, die hij uiteindelijk met de dood moest bekopen. Ook het voortzetten van zijn strijd door zijn vrouw en oudste dochter Gerrie komt aan de orde.¹⁾

Jeugd en huwelijk

Gerrit (Gerrit Jan) werd op 9 mei 1899 in Nijbroek geboren als jongste kind van Gerhardus van 't Einde, van beroep dagloner, en Janna de Wilde. Bij zijn geboorte telde het gezin acht kinderen: zes meisjes en twee jongens. Drie kinderen, twee zoons en een dochter, waren toen al overleden. Zijn zus Johanna, die ruim achttien jaar ouder was dan hij, had het ouderlijk huis reeds in 1896 verlaten. Moeder Janna stierf op 14 april 1910, op 1 juni van dat jaar gevolgd door haar zestienjarige zoon Jan Willem. Zus Jansje overleed op 7 augustus 1912 op vijftienjarige leeftijd.

Gerrit groeide op aan de Veluwsedijk in de buurt van Het Hoge Wold. Daar genoot hij in zijn jeugd van het jagen in het rijs-hout. Na de dood van zijn moeder werd hij voornamelijk opgevoed door zijn oudere zussen. Het gezin, waarin hij opgroeide, was niet in politiek geïnteresseerd.

Gerrit trouwde op 20 mei 1922 in Epe met Anna (Johanna Hermina) Broekhuis. Anna werd op 27 januari 1902 in Epe geboren als dochter van landbouwer Rijk Broekhuis en Johanna Stegeman. Bij haar geboorte waren er al twee oudere broers. Na haar kwamen er nog negen kinderen, vier zusjes en vijf broertjes, waarvan er vijf op zeer jonge leeftijd stierven. Tot haar huwelijk werkte Anna bij De Toko in Epe, een kruidenierszaak, waar ook ijzerwaren, sigaren en drogisterijartikelen werden verkocht.

Op 30 juni 1922 werd Gerrit in het bevolkingsregister van Voorst doorgehaald. Hij vestigde zich met zijn vrouw in de buurtschap Zuuk in de gemeente Epe. Hij was van beroep 'ondergeschikt' landbouwer. Op 25 juli 1922 werd dochter Gerrie (Gerharda Johanna) geboren. Het jonge gezin woonde niet lang in Zuuk. Op 12 december 1922 vestigde het zich in Terwolde.²⁾

Terwolde

Daar woonden zij op de Twelloseweg, waar op 29 oktober 1923 een tweede dochter, Johanna Hermina, werd geboren. Vandaar verhuisden ze naar een ander adres aan dezelfde weg, naar een gehuurd deel van een woning bij de meubelfabriek van Stokking. Hier overleed Johanna Hermina op 8 augustus 1924. Op 10 februari 1929 zag zoon Rijk Egbert Jan in het huis bij de meubelfabriek het levenslicht. Na hem werden er nog twee dochters geboren: op 12 juli 1930 Jo (Gerri Johanna Hermina), op het volgende adres, aan de Veenweg, en Hillie (Hilligje) op 16 juni 1936 in het ziekenhuis te Deventer. Ten tijde van de geboorte van Hillie woonde de familie aan de Bandijk, op het huidige nummer 48.

Gerrit Jan van 't Einde (collectie familie Van 't Einde).

Het bevolkingsregister van Voorst vermeldt dat Gerrit landbouwer was. Op enig moment is hij in de bouw aan de slag gegaan. Zoon Rijk vertelt in zijn memoires dat hij aan de Veenweg stiekem met touwen speelde waarmee steigerpalen aan elkaar werden geknoopt. Gerrit werd stukadoor. Hij leerde het vak bij aannemer Obdeijn en van stukadoor Hendrik Jan Knapen. Hij werkte ook voor zijn zwager Hendrikus de Weerd, die met zijn zus Mina (Wilhelmina) was getrouwd. In 1932 en 1933 schreef hij in op de aanbestedingen van stukadoorswerk van nieuw te bouwen woningen in de Tesschenmacherstraat te Deventer. Waarschijnlijk is Gerrit Jan als bouwvakker politiek bewust geworden.

Achter de woning aan de Veenweg vermaakte Gerrit Jan zich met zijn zangvogels, die hij zelf ving, en met zijn kippen. Daar hoorde zoon Rijk hem zo nu en dan de Internationale fluiten.

In 1935 betrok het gezin het witte huis aan de Bandijk, vlak bij steenfabriek De Vooruitgang. Ten Noorden daarvan lag een andere steenfabriek, De Scherpenhof. In de kelder van de dijkwoning hingen klompen voor de verkoop en Gerrit Jan hield er in een kooi witte tortels. Op de grote zolder speelden Rijk en zijn zusje Jo met speelgoed dat Gerrie vanuit haar dienstje in Deventer meebracht. In de schuur op het erf werden eenden, kippen en konijnen gehouden. Na verloop van tijd bouwde Gerrit op het zuiden, rondom een boom, een volière waarin hij fazanten en bostortels hield. Hij had ook twee vlaamsegaaien, die vaak in huis rondvlogen.

Gerrit was een verwoed stroper. Deze passie deelde hij met Jan (Gerrit Jan) Nieuwenhuis, die op De Vooruitgang werkte. De kennis van de streek bij nacht zou hun later in het verzet van pas komen. Gerrit verloor boeren graag van bunzingen, die het op hun kippen hadden gemunt. De pelsen verkocht hij aan opkopers die ze doorverkochten aan de makers van bontjassen.

Met regelmaat kwamen er arbeiders van de steenfabriek over de vloer die Gerrit als vakbondsman of als lid van de gemeenteraad wilden spreken. Zo verscheen er eens onder de beschermende duisternis van de avond een arbeider met de vraag of Gerrit kon bemiddelen bij de aanschaf van een wc op de fabriek.

In 1937 verhuisde het gezin naar de Wijkseweg R-140, in 1953 omgenummerd naar nummer 4, naar het huis bij de molen van Dieperink, die hun huisbaas werd.³⁾

Het gezin op de Wijkseweg (collectie familie Van 't Einde).

Maatschappelijk betrokken

Gerrit was in maart 1929 een van de oprichters van de afdeling Voorst van de Algemeene Nederlandsche Bouwarbeidersbond, die aangesloten was bij het NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigingen). Bij oprichting telde de afdeling negen leden. Vanaf het prille begin was Gerrit voorzitter. In die hoedanigheid hield hij bij het tienjarig bestaan van de afdeling een toespraak waarin hij haar geschiedenis schetste. Het ledental was aan grote schommelingen onderhevig geweest, maar in 1938 steeg het aantal leden als gevolg van een staking van een week van 27 naar 110.

Gerrit was in maart 1931 betrokken bij de oprichting van de begrafenisvereniging Terwolde. Hij meldde zich aan als wijkmeester. In februari 1933 volgde zijn herbenoeming. In december 1931 werd hij lid van het breed samengestelde Terwoldse steuncomité, dat beschouwd werd als een onderdeel van het Crisiscomité⁴ Voorst. Mogelijk vertegenwoordigde Gerrit hier de vakbond. Zijn lidmaatschap was niet van lange duur. In april van het daaropvolgende jaar bedankte hij. Begin oktober 1933 vierde de afdeling Terwolde van de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders haar tweede lustrum in de grote zaal van café De Klok. Daar voerde Gerrit het woord namens de Bestuurdersbond Voorst. De vereniging en ook de overkoepelende Bestuurdersbond behoorden tot het NVV. Uiteraard waren ook de VARA (Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs) en de SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) aanwezig. In 1937 sprak Gerrit op het meifeest van de afdeling Terwolde van de SDAP, dat in samenwerking met het NVV in café Dorpszicht werd gehouden. Daar trad ook toneelvereniging Morgenrood op met twee eenakters. Eind 1939 was Gerrit actief als voorzitter van deze arbeiders-toneelvereniging. Voorafgaande aan de eerste winteruitvoering in café De Klok in Terwolde sprak hij over de moeilijkheden waarmee de vereniging kampte. Hij beloofde de aanwezigen dat het bestuur plannen zou maken om deze het hoofd te bieden. Na afloop van het stuk werden de spelers harts-tochtelijk toegejuicht. En natuurlijk werd er daarna nog gedanst.⁵

Raadslid

Eind maart 1935 stelde de Federatie Voorst van de SDAP de kandidatenlijst voor de raadsverkiezingen vast. Gerrit kwam op de derde plaats te staan. De SDAP behaalde vier zetels. In juni 1939 werd Gerrit, die tweede op de lijst stond, herkozen. Zijn partij haalde wederom vier zetels. Gedurende de eerste raadsperiode van Gerrit was de SDAP in de oppositie. Vanaf 1939 maakt de SDAP deel uit van het college, dat naast de burgemeester uit twee wethouders bestond. De combinatie Liberale Staatspartij-Vrijzinnig Democratische Bond leverde de tweede wethouder. De strijd voor een menswaardig bestaan voor de armen en voor rechtvaardige lonen in de werkverschaffing loopt als een rode draad door zijn optreden in de raad. Na zijn installatie als raadslid op 3 september 1935 stond er een verzoek van twee werklozenverenigingen op de agenda. Zij vroegen een toeslag op de steun en een betere steunregeling. Gerrit betoogde dat er in Voorst een hogere steunregeling kon worden ingevoerd, omdat het verschil met Deventer twee klassen was, terwijl dat er maar één behoorde te zijn. In januari 1936 bij de discussie in de rondvraag over de lonen in de werkverschaffing op Het Hoge Wold te Nijbroek gaf Gerrit aan dat er lonen onder het minimumloon werden uitbetaald. Hij noemde het afschuwelijk dat mensen in de Rijkswerkverschaffing werden uitgebuit. Bij de behandeling van de begroting 1936, in april van dat jaar, hield Gerrit tevergeefs een pleidooi voor de instelling van een Burgerlijk Armbestuur of een dienst Maatschappelijk Hulpbetoon voor de gehele gemeente, omdat hij zich niet kon verenigen met de wijze waarop de kerkelijke armbesturen de behoeftigen hielpen. Hierbij doelde hij op het feit dat verschillende kerkelijke armbesturen bonnen uitgaven waarop alleen bij door hen aangewezen leveranciers goederen konden worden verkregen. In oktober van dat jaar vroeg hij in de rondvraag om verhoging van de werklozensteun in verband met de gestegen prijzen van levensmiddelen. Bij de behandeling van de begroting 1937 in februari van dat jaar oefende hij kritiek uit op de Heidemaatschappij, die in vele gevallen het basisloon niet uitbetaalde. Verder uitte hij de wens om in de toekomst niet naar werkverschaffingprojecten bij particulieren te zoeken, maar uit te kijken naar grote projecten. De gemeenschap zou dan niet alleen de lasten dragen, maar er ook van profiteren. In het kader hiervan vroeg de SDAP-fractie om een kostenberekening voor de aanleg van riolering in Twello.

Bij de behandeling van de gemeentebegroting 1938 in februari van dat jaar kwam het oprichten van een Burgerlijk Armbestuur voor de gehele gemeente opnieuw aan de orde. Omdat de commissie van onderzoek van de begroting in meerderheid tegen was, diende raadslid Wemerman van Algemeen Belang het voorstel in om een commissie van advies voor de armenzorg in te stellen. Korte tijd later werd Gerrit als lid van deze commissie geïnstalleerd. Hij was op dat moment ook lid van de commissie voor werkverschaffing en steunverlening. In feite werd deze laatste, zevenkoppige commissie met twee raadsleden uitgebreid tot de nieuwe commissie van advies voor de armenzorg.

In mei 1939 publiceerden zowel het *Deventer Dagblad* als de *Zutphensche Courant* vragen van Gerrit aan de raad over de lage lonen in de werkverschaffing in Terwolde. Met deze vragen wilde hij duidelijk maken dat de hoofdopzichter onbekwaam was en dat de Rijksinspectie voor de Werkverschaffing in Overijssel en Gelderland hem vanwege het herhaaldelijk voorkomen van misstanden moest vervangen. Ruim een maand later kwamen zijn vragen in de raad aan de orde. Hij betoogde dat de hoofdopzichter de tewerkgestelden en de gemeenschap had benadeeld. Terwijl de minister een minimumloon van 24 cent per uur had vastgesteld, hadden de arbeiders in de week van 22 tot 30 april niet meer dan 16,1 cent per uur verdiend. Hij had er begrip voor dat dit soort lonen tot lijdelijk verzet leidde. Terwijl de Nederlandse Heidemaatschappij grote winsten maakte, werden de tewerkgestelden uitgebuit. Het argument dat zij onvoldoende presteerden, wees hij van de hand. Hij kende de mensen in de ploegen goed genoeg om te weten dat ze wilden werken. Hoewel B&W in een aantal gevallen hulp hadden geboden, waren er mensen die voor fl. 7.- tot fl. 8.- per week hadden geploeterd. Hij stelde voor om de hoofdopzichter onbekwaam te verklaren en bij de Rijksinspectie in Zwolle op zijn vervanging aan te dringen. De burgemeester antwoordde dat het college nader onderzoek had gedaan. Het werk had geleden onder een paar minder goed werkende mannen die intussen uit de ploeg waren gezet. Daarom hadden B&W besloten een loon gelijk aan het steunbedrag uit te betalen. Gerrit wees er tijdens het debat over deze kwestie ook nog op dat de goede werkbazen van dit project waren gehaald. De burgemeester was van mening dat de zaak goed was onderzocht en dat de lage lonen te wijten waren aan het saboteren door een paar lieden in de werkploeg. Het college stelde voor de vragen van Gerrit voor kennisgeving aan te nemen. Dit voorstel werd met elf stemmen voor en vier van de SDAP tegen aangenomen.⁶⁾

Op dinsdag 5 september kwam de nieuwgekozen raad van Voorst voor het eerst bijeen. De SDAP trad toe tot het college. In de rondvraag pleitte Gerrit voor de instelling van een commissie voor armenzorg. Kennelijk was hij niet tevreden over de min of meer gecombineerde commissie waarvan hij sinds februari 1938 lid was. Op de vergadering van eind november 1939 kwam de commissie voor advies inzake armwezen, werkverschaffing en steunverlening opnieuw aan de orde. Gerrit werd aangewezen als lid. Op de vraag waarom de commissie zo lang niet bij elkaar was geweest, antwoordde de burgemeester dat dit kwam door de drukte op het gemeentehuis. Hij hoopte spoedig weer vergaderingen te houden.

In de raad van december 1939 werd Gerrit namens de werknemers gekozen in de commissie van toezicht op het agentschap van de arbeidsbemiddeling. Naar aanleiding van een opmerking over het aantal vergaderingen van de vorige commissie, zei de burgemeester dat deze de laatste jaren eigenlijk niet meer had bestaan. 'De commissie is van weinig betekenis', al was nu de kans aanwezig dat ze een rol kon vervullen bij de overgang van het agentschap naar arbeidsbeurs.

Tijdens de begrotingsbehandeling 1940 in december 1939 deelde de burgemeester mee dat het ministerie van Sociale Zaken toestemming had gegeven voor een duurtetoeslag van 5% op de werkverschaffingslonen en de steun. Gerrit gaf aan dat hij van deze regeling op de hoogte was, maar dat hij bij zijn standpunt bleef dat de lonen in de werkverschaffing en de steunuitkeringen te laag waren. Hij wilde dat het college een gesprek bij de minister aan zou vragen om een verhoging te bewerkstelligen. In het bijzonder wilde hij de gemeente Voorst in

een hogere klasse voor de steunverlening zien te krijgen. De burgemeester gaf aan dat het college hiertoe stappen had ondernomen en dat het ministerie van sociale zaken onlangs een vergelijkend loononderzoek in de gemeente had laten houden. Tot op heden had het college nog niets vernomen. Het wachten was op het rapport. Een afspraak met de minister had op dit moment geen zin. Gerrit legde zich neer bij de toezegging dat het college de zaak in de gaten zou houden.

Bij het onderwerp Gemeentelijke Werkverschaffing betoogde Gerrit dat de gemeente aantrekkelijker voor 'beter gesitueerden' zou worden als er een waterleiding en riolering was. Hij wilde gelden die aan minder productieve projecten werden besteed, hiervoor gebruiken. In de rondvraag van de vergadering van januari 1940 kwam Gerrit terug op de verhoging van de steun en de lonen in de werkverschaffing. De burgemeester gaf aan dat er 5% toeslag werd gegeven, maar dat Voorst niet in een hogere loonklasse kwam. De sociaaldemocratische wethouder gaf aan dat men de minister, zodra het kon, om verhoging zou vragen. Nu waren de kansen niet gunstig, omdat de (lage) lonen in de particuliere sector hiervoor als uitgangspunt werden genomen. Gerrit was van mening dat er voortdurend bij de minister op verhoging van de normen aangedrongen moest worden. Daarom moest het college op audiëntie bij de minister gaan. Het voorstel daartoe werd met vier stemmen voor en elf tegen verworpen. De leden van de SDAP, met uitzondering van hun wethouder, stemden evenals een lid van de gecombineerde liberale fractie voor.

In het communistische *Volksdagblad* werd uitvoerig op de zaak ingegaan. Daarbij werd fijntjes herinnerd aan de verkiezingscampagne van de SDAP, waarin beloofd was te zullen strijden voor verbetering van de werkverschaffingslonen en steunnormen.

Voorafgaande aan de raadsvergadering van 29 maart 1940 deelde de fractieleider van de SDAP mee dat de heer Van 't Einde als lid van de SDAP had bedankt en niet meer namens deze partij sprak. Daarop legde Gerrit een verklaring af. De woorden van de fractieleider en van de verklaring van Gerrit ontbreken in de notulen van de vergadering. Het *Deventer Dagblad* en de *Zutphensche Courant* geven er een korte samenvatting van, waarbij de laatstgenoemde krant het volgende opmerkt: 'De voorzitter coupeert verdere discussies. (Naar gebleken, is de heer Van 't Einde toegetreden tot de Communistische partij „Holland”).'

Het *Volksdagblad* wijdde er op de voorpagina onder de kop *Godsvrede-politiek gebrandmerkt* een artikel aan, waarin zijn verklaring als 'manmoedig' en als 'een lichtend voorbeeld' voor alle eerlijke leden van de SDAP werd geprezen. Van een overstap naar de CPN (Communistische Partij van Nederland) werd geen gewag gemaakt. Wel drukte de krant de verklaring van Gerrit af:

'Mijnheer de Voorzitter!

Naar aanleiding van het feit, dat ik bedankt heb als lid van de SDAP en dus niet langer zitting heb in de Raad als vertegenwoordiger van deze partij, wens ik de volgende verklaring af te leggen. Ik heb bedankt voor het lidmaatschap der SDAP, omdat deze geworden is een partij van Oranje-socialisten. Deze hebben hun intrede gedaan in Burgerwachten en voeren een godsvrede-politiek tezamen met het imperialistische kapitalisme, terwijl zij hun steun geven aan de bouw van slagkruisers. Omdat ik dezelfde ben gebleven, de SDAP evenwel geheel van karakter is veranderd ten nadele van de arbeidersklasse, blijf ik zitting houden in deze Raad om zo de belangen van diegenen, die mij naar deze Raad hebben afgevaardigd, te blijven dienen.'

Uit deze verklaring blijkt Gerrits ongenoegen over de SDAP die in augustus 1939 onder de oorlogsdreiging met twee bewindslieden was toegetreden tot het kabinet De Geer II. Hij verweet de SDAP de aloude principes, zoals het antikapitalisme, de republiek en het antimilitarisme, te hebben verlaten voor de politiek van de godsvrede, namelijk samenwerken in het

landsbelang ongeacht de politieke verschillen. Met zijn opmerking over de Burgerwachten verwees hij naar het feit dat leden van de SDAP en het NVV in november 1939 lid waren geworden van de Vrijwillige Burgerwacht te Amsterdam, die in november 1918 was opgericht tegen de (mislukte) revolutieopgong van Troelstra.⁷⁾

Gerrit ging verder als onafhankelijk links raadslid. Uit zijn verklaring en uit de lof die deze in CPN-kringen oogstte, blijkt dat hij ideologisch niet ver van deze partij stond. Officieel was hij echter geen CPN-raadslid, want hij werd eind juli 1940 niet op last van de bezetter, zoals raadsleden van de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) en de CPN overkwam, uit de raad gezet.⁸⁾

Als onafhankelijk links raadslid bleef Gerrit de belangen van zijn achterban in de gemeente Voorst behartigen. Tijdens de raadsvergadering waarin hij zijn afsplitsing van de SDAP bekendmaakte, diende hij namens de Voorster Bestuurdersbond het verzoek in om er bij de minister van Sociale Zaken op aan te dringen de steunnormen voor Voorst te verhogen. Het college stelde voor de brief voor kennisgeving aan te nemen onder de mededeling dat het zich tot de minister zou wenden, zodra de omstandigheden hiervoor gunstig waren. Het voorstel van B&W werd aangenomen.

Op donderdag 28 augustus 1941 was hij aanwezig op de laatste raadsvergadering.⁹⁾

Communistische invloed

De toetreding van de plaatselijke SDAP-afdeling tot het college en van de landelijke partij tot de regering zijn ongetwijfeld redenen voor Gerrit geweest om met de SDAP te breken. Mogelijk is hij daarbij ook nog beïnvloed door anderen. Zijn verklaring werd niet in het officiële raadsverslag opgenomen, wel in twee kranten samengevat. Daarentegen werd zij integraal in *Het Volksdagblad* van de CPN afgedrukt. Hieruit kunnen we concluderen dat Gerrit contacten onderhield met een

plaatselijk of regionaal correspondent van deze krant. Voorst en het naburige Deventer hadden actieve afdelingen van de CPN.

Mogelijk hebben ook de discussies met de jonge Amsterdamse communist Gerard Schuurman bijgedragen tot de breuk met de SDAP.

Tijdens de mobilisatie in 1939 kwam hij met een groep soldaten in Terwolde terecht.

Zij waren ondergebracht in

vier bijna afgebouwde dubbele woningen aan de Wijkseweg, waarin het glas nog ontbrak. Al spoedig was Gerard, volgens zoon Rijk, in zijn vrije tijd kind aan huis bij de familie Van 't Einde. Hij bracht overgebleven kuch mee en had waarschijnlijk een oogje op Rijks oudste zus Gerrie. Er zijn foto's van Gerards verblijf in Terwolde in het bezit van de familie. Verder vermeldt een aantekening in de agenda van 1942 van Gerrie de verjaardag van Gerard en diens adres in Amsterdam. Gerard werd op 2 oktober 1942 wegens verzetsactiviteiten op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.¹⁰⁾

Gerard Schuurman, tweede van rechts, op de dijk bij Terwolde (collectie familie Van 't Einde).

Verzet

In de vroege morgen van 10 mei 1940, toen de Duitsers Nederland binnenvielen, verliet de familie Van 't Einde hun huis aan de Wijkseweg. Omdat ze dichtbij Deventer met haar

bruggen woonden, vertrokken ze uit voorzorg naar familie in Eperbroek. Na de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten keerde het gezin terug naar Terwolde.

Volgens Rijk van 't Einde is zijn vader waarschijnlijk door de Deventer verzekeringsagent Daan (Daniël) van der Meulen bij het communistisch verzet betrokken geraakt. Daan was betrokken bij de illegale *Waarheid*. Daarnaast speelde hij een vooraanstaande rol in het Solidariteitsfonds, dat geld inzamelde voor illegale activiteiten en voor de familieleden van ondergedoken en gearresteerde illegale werkers. Hij kwam regelmatig bij het gezin over de vloer. Er werd koffiegedronken en veel gediscussieerd. Zo raakte Gerrit waarschijnlijk betrokken bij *De Waarheid* en bij het ophalen van steungelden. Eerst werd de krant in Deventer gestencild. Aangezien de Duitsers steeds weer op het spoor van de adressen aldaar kwamen, werd de 'drukkerij' uiteindelijk verplaatst naar Terwolde, waarschijnlijk naar het huis van Jan (Gerrit Jan) Nieuwenhuis.

Er werden na verloop van tijd ook onderduikers bij het gezin van Gerrit en Anna ondergebracht. De eerste was de oud-Spanjestrider Joop (Johannes Bertus) van Ewijk, die in de naaimachinebranche werkzaam was geweest. Zijn schuilnaam was Jansen. Bij gebrek aan ruimte werd hij het slapie van zoon Rijk. Van Ewijk was al op 3 maart 1941 op last van de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) samen met elf andere Deventer communisten aangehouden en op het bureau verhoord. Onmiddellijk na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 dook hij onder. Vandaar dat de gemeentepolitie van Deventer hem op 25 juni in de vroege ochtend, toen overal in het land op last van de bezetter 'revolutionairen' werden opgepakt, niet thuis aantroef. Volgens zijn vrouw was hij gaan vissen. Hij verbleef op meerdere onderduikadressen, ook lange tijd bij Jan Nieuwenhuis in Terwolde.

Na Van Ewijk kwam de pijp rokende Kees de Boer, de schuilnaam van Dick Lammes, die vanwege zijn rust, betrouwbaarheid en wijsheid grote indruk op Rijk maakte. Ook hij vertrok weer. Rijk zou hem aan het eind van de oorlog onder totaal andere omstandigheden terugzien.

Hierna kreeg Rijk weer een Jansen als slapie. Achter deze naam ging de Deventer communist Gerrit Hamer schuil. De commissaris van politie gaf hem al op 20 juli 1940 als voorzitter van de Vereniging Vrienden van de Sovjet-Unie (VVSU) door aan de *Sipo* in Enschede. In de brief stonden onder meer de namen van de afdelingsbestuurders van de CPN, de VVSU, de RSAP en het NAS (Nationaal Arbeids-Secretariaat, een vakcentrale links van het NVV).

Daarna zou de commissaris hem nog tweemaal doorgegeven: als vooraanstaand lid van de CPN en nog een keer als vooraanstaand lid van de VVSU. Hamer behoorde eveneens tot de twaalf communisten die op 3 maart 1941 waren aangehouden en verhoord. Hij moest zich vanaf die datum tot zaterdag 8 maart dagelijks om 13.00 uur op het politiebureau melden. In juni 1941 dook hij onder. Hij verbleef op verschillende adressen. Ook hij was niet thuis, toen de gemeentepolitie van Deventer hem op 25 juni 1941 's ochtends vroeg wilde arresteren. Zijn huis werd doorzocht. De volgende dag liet de commissaris van politie te Enschede namens de *Sipo* aldaar een oproep uitgaan om hem en vier andere communisten op te sporen en aan te houden. Gerrit was sigarenmaker. Zijn vrouw bracht Havana tabak in jutezakken naar de Wijkseweg, opdat hij daar aan het werk kon blijven.

Wanneer deze onderduikers bij de familie Van 't Einde verbleven, is niet exact na te gaan. Rijk geeft in zijn memoires aan dat Hamer bij hen woonde, toen een zekere Frans, waarover later meer, de leiding van het verzet in de IJsselstreek op zich nam. Daarbij merkt hij op dat het vertrek van Hamer naar een nieuw onderduikadres zijn redding is geweest. Hieruit kunnen we concluderen dat Hamer vertrok voor de arrestatiegolf eind oktober 1942 onder de leden van de sabotagegroep.

In de periode van de onderduikers verscheen ook Kees (Cornelis) Lugthart, de communistische verzetsman uit Voorst, bij de familie Van 't Einde. Hij kwam dan met zijn invalidenwagentje, waarin hij onder zijn stoeltje illegale lectuur en berichten vervoerde.¹¹⁾

De sabotagegroep

Coen Hilbrink schrijft in zijn werk *De Ondergrondse* dat er na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 een sabotagegroep in de IJsselstreek werd gevormd. Toon (Anton) Kleinbussink, monteur bij houthandel Stoffel, kreeg de leiding van deze groep, waartoe ook zijn zwager Rien (Marinus) Ditzel behoorde. Vanaf dat moment vielen zij rechtstreeks onder de 'Militaire Commissie', de landelijke sabotagecentrale van de illegale CPN, die geleid werd door Janrik van Gilse.¹²⁾ Naast deze sabotagegroep bleef een groep bestaan die zich bezighield met het drukken en verspreiden van *De Waarheid*.¹³⁾

Wanneer de sabotagegroep actief werd, is niet bekend. In oktober 1941 besloot de procureur-generaal te Arnhem om een speciale eenheid voor de bestrijding van sabotage en brandstichting te formeren. Een van de leden van dit commando was inspecteur Berends, een politieman uit Amsterdam, die in Deventer was opgegroeid. In die stad was het toen nog rustig. Rond die tijd vonden er wel enkele incidenten in de regio plaats: in de nacht van 12 op 13 september werd in Oene de motor van een tractor onklaar gemaakt, waardoor het dorsen van graan stil kwam te liggen. Een paar dagen later werd er in de buurtschap De Kar, in de gemeente Voorst, een gummikabel van de Duitse *Wehrmacht* doorgesneden. Eind september vond er in Gorssel mogelijk sabotage plaats aan de tractormotor van een dorsmachine. De speciale eenheid van de procureur-generaal werd op deze zaak gezet en kwam in oktober tot de conclusie dat sabotage niet met zekerheid kon worden vastgesteld.¹⁴⁾

In het voorjaar en de zomer van 1942 brak er in Deventer en omgeving een aantal verdachte branden uit: in de nacht van 30 op 31 mei en op zaterdagmiddag 27 juni op de zolder van de Boreelkazerne; in de late avond van 25 juli in een houten loods met hooi van de *Wehrmacht* aan de Snippelingsdijk. In de vroege ochtend van 1 augustus brandden er ter hoogte van slagerij Zendijk te Twello twee munitiewagons van een militaire trein uit. De machinist ontdekte de brand toen de trein over de spoorbrug bij Deventer reed. De autoriteiten spraken alleen in het geval van de tweede brand in de Boreelkazerne van brandstichting.¹⁵⁾

Frans

Wanneer Gerrit precies bij de sabotagegroep, die vertakkingen in Deventer, Voorst, Twello en Terwolde had, betrokken is geraakt, is niet precies bekend. Wel weten we dat in de zomer van 1942 een zekere Frans, de schuilnaam van Cornelis van der Kraats, in de IJsselstreek verscheen. Hij was de rechterhand van Sally (Samuel Zacharias) Dormits, de leider van de Nederlandse Volksmilitie. Deze verzetsgroep was in de loop van 1942 in Rotterdam en omgeving ontstaan. Zij bestond hoofdzakelijk uit leden van de CPN, die nauw samenwerkten met de landelijke sabotagecentrale van deze partij. Op 7 augustus pleegde de Nederlandse Volksmilitie een aanslag op een spoorwegviaduct in het centrum van Rotterdam. De aanslag mislukte. Vermoedelijk stuurde Dormits Van der Kraats na deze aanslag naar Deventer.¹⁶⁾

Van der Kraats was, zo staat in de processtukken van het *Feldgericht*, één van de eerste en meest naaste medewerkers van Dormits. Hij maakte de chemicus De Jongh, wiens kennis van groot belang was voor het plegen van sabotagedaden, lid van de groep. Verder verrichtte hij koeriersdiensten: hij bezorgde brieven en vervoerde springstoffen en brandbare materialen. Begin september 1942 liet Dormits hem contact opnemen met 'Terrorgruppen' in Hengelo en Almelo om spoorwegaanslagen te beramen.

Frans bezorgde Dormits ook door De Jongh vervaardigde ontbrandingsmiddelen, waarmee de branden werden aangestoken die grote voorraden graan van boeren in de omgeving van Arnhem vernietigden. Ongetwijfeld worden hiermee de branden in de gemeente Voorst bedoeld. Hij instrueerde verschillende verzetsgroepen in het gebruik van chemicaliën voor brandstichting en tenslotte nam hij ook contact ook met een zekere 'van der Enden', die hij kali, suiker, zwavelzuur, ontstekers en schakelaars bezorgde. Hij gaf hem daarbij de nodige aanwijzingen. Over de groep rondom Van 't Einde wordt nog opgemerkt dat zij negen tot twaalf branden had veroorzaakt.¹⁷⁾

Branden

In de zomer van 1942 ontstond er in Terwolde een groep rondom Gerrit van 't Einde. Daartoe behoorden Klaas Jurjen Bakker, Hendrik Willem Eekhuis, Jan Eekhuis, Jan Nieuwenhuis, Frederik de Weerd, Willem de Weerd en Gerrit van Werven. Frans (Franciscus Bernardus Canisius Maria) Teelen, die in Twello woonde, onderhield nauwe contacten met hen.

In de nacht van 7 op 8 september 1942 brandde achter het veilinggebouw in Twello een met hooi en stro gevulde loods van de *Wehrmacht* af. De chef-veldwachter van Voorst kon op het eerste gezicht geen oorzaak vaststellen. Het onderzoek werd in handen gelegd van de *Sipo* en de Rijksrecherche. Later werd bekend dat in ieder geval Frans Teelen hierbij betrokken was.

Op 17 september woedde er een uitslaande brand in een korenmijt van een boerderij in Nijbroek. Aangezien de zaadbult op het grondgebied van Olst stond, was het een zaak van de politie aldaar. Na onderzoek was de conclusie dat er geen duidelijke oorzaak was. Broei of kwaadwilligheid behoorden beiden tot de mogelijkheden. De burgemeester en de procureur-generaal waren echter een andere mening toegedaan.

In de late avond van 20 september verbrandden twee korenmijten in het dorp Voorst. De autoriteiten waren van mening dat er aan brandstichting moest worden gedacht. Op 29 september kraaide de rode haan in een korenmijt op de Voorsterklei. Ook hier werd brandstichting vermoed.

In de nacht van 2 op 3 oktober voerde men een gecoördineerde actie uit. Er werden branden gesticht in een voorraadschuur en drie korenmijten van een boerderij op de grens van Oene en Veessen. Bijna gelijktijdig brandde een herenboerderij, De Schelenberg, met twee korenmijten in Welsum af. Volgens inspecteur Berends zou één van de gebroeders Eekhuis uit Terwolde deze brand hebben gesticht. Terwijl de brandweer hier aan het blussen was, ontstond er brand in een graanmijt bij een boerderij verderop van dezelfde eigenaar. Deze boerderij bleef behouden, de korenmijt ging echter verloren. Diezelfde nacht viel eveneens een graanmijt in Wilp ten prooi aan de vlammen. Ook hier zou sprake van brandstichting zijn. De gemeenteveldwachter die de branden in Welsum onderzocht, schreef in het proces-verbaal dat de brandstichters middelen of stoffen gebruikten die pas na enkele uren tot ontbranding kwamen.

Op 12 oktober, omstreeks 23.00 uur, brandde een hooiberg in een boomgaard langs de rijksweg in Twello af. Ook hier werd brandstichting vermoed. Was hier sprake van een actie om de aandacht van de spoorwegaanslag diezelfde nacht tussen Deventer en Twello af te leiden?

In de nacht van 15 op 16 oktober was het opnieuw raak. Er werd op drie plaatsen in de gemeente Epe brandgesticht: te Vaassen, Zuuk en Wissel. In het proces-verbaal van de brand in Wissel wordt opgemerkt dat de boer lid van de NSB was. Gelijktijdig werden twee graanmijten en een wagenloods bij boerderijen in Welsum in brand gestoken. In Terwolde brandde eveneens een graanmijt uit. Ook hier werd kwaadwilligheid vermoed.¹⁸⁾

Rijk van 't Einde herinnerde zich uit deze periode, vlak voordat Gerrit werd opgepakt, een woordenwisseling tussen zijn ouders. Anna maakte zich er zorgen over dat Gerrit in de keuken flesjes liet rondslingeren. Toen Gerrit van zijn werk terugkwam en zich boven een emmer in de keuken waste, wees zij hem hier nog een keer op. Hierop reageerde hij geprikkeld met de opmerking: 'Ik maak het einde van de oorlog toch niet mee.'

Dochter Gerrie was ook bij de groep van haar vader betrokken. Zij was dienstmeisje bij het echtpaar Harmsen in de Cartesiusstraat 4 te Deventer. Evert Jan Harmsen werkte daar als leraar op de Middelbare Koloniale Landbouwschool. Mogelijk werd *De Waarheid*, voordat de stencilmachine naar Terwolde werd overgebracht, enige tijd bij hem thuis gedrukt. Gerrie bracht brieven van haar vader naar Toon Kleinbussink, die in de nabijgelegen D.G. van der Keesselstraat woonde.¹⁹⁾

Verraad in Hengelo

Op 22 september werden er vier arrestaties verricht: Kees Lugthart werd in Voorst aangehouden; zijn beide zoons, Bertus (Bertus Reinier) en Chris (Christiaan), en hun overbuurman Willie (Wilhelm) van der Maten tijdens het bomen rooien in de buurt van Lochem. Kennelijk bleef de *SD (Sicherheitsdienst)* in het duister tasten, want tot 26 oktober werden er in de gemeente Voorst en in Deventer geen gerichte arrestaties meer verricht.

De sabotagegroep in de IJsselstreek werkte nauw samen met de Hazemeijergroep in Hengelo. Deze sabotagegroep bestond uit werknemers van de gelijknamige fabriek te Hengelo. Daar werd op 15 oktober als gevolg van verraad een eerste arrestatie verricht. Op 23 oktober volgde een groep van meer dan tien personen.

Diezelfde dag werd er in Deventer bij Toon Kleinbussink, leider van de Deventer tak, een vergadering met iemand van de centrale leiding gehouden. Toon en zijn vrouw Clara mochten niet bij het eerste deel van die vergadering aanwezig zijn. Daarna werd hen meegedeeld dat zij hun werkzaamheden moesten staken. Frans zou worden vervangen door een zekere Fred of Freek, de schuilnaam van Roel (Roelof) Wolthuis, een communistisch verzetsman uit Amersfoort. Frans vertrok op 25 oktober naar Rotterdam, waar hij in de late avond van 26 oktober werd gearresteerd.

Wolthuis, die door bemiddeling van Gerrit ongeveer een week op de Kadijk in Terwolde bij hoofdonderwijzer Ben Mather en zijn gezin verbleef, is in de periode van de arrestaties in Hengelo daar nog geweest. Het huis waar hij mensen zou ontmoeten, was door Duitsers omsingeld en de bewoners gearresteerd. Ternauwernood slaagde Wolthuis erin om weg te komen. Bij zijn vlucht naar de Kadijk ging hij 's avonds bij Gerrit thuis langs om hem te waarschuwen dat er in Hengelo mensen werden opgepakt. Gerrit nam zijn waarschuwing ter harte en bracht vanaf dat moment de nachten elders door. Omdat Wolthuis haast had leende Gerrit hem de fiets, die hij onlangs van zijn overleden vader had geërfd. Vanaf de Kadijk bracht mevrouw Mather Wolthuis richting Apeldoorn. Eigenlijk was de mooie Simplex-fiets voor Rijk bestemd, om mee naar de MULO in Deventer te gaan. Hij heeft de fiets nooit teruggezien. Na de oorlog komt de fiets nog wel aan de orde in een brief van Roel Wolthuis aan de familie.

Toon Kleinbussink en zijn vrouw werden op dezelfde dag als Frans, 's avonds tussen zes en half zeven, op hun adres in Deventer aangehouden.²⁰⁾ Daarna volgden de arrestaties in Deventer, Twello en Terwolde elkaar snel op.²¹⁾

De arrestatie van Gerrit

Op 29 oktober om 4.00 uur 's ochtends viel de *SD* bij de familie Van 't Einde binnen. De groep bestond uit Duitsers en Nederlanders. De chef-veldwachter van Voorst, die hen vergezelde, gelastte de deur te openen. Toen Anna dit deed, stapten ogenblikkelijk enkele in burger geklede mannen binnen, die vroegen waar Gerrit was. Meteen begonnen ze het huis te doorzoeken. Aan Gerries bed verschenen drie mannen die dreigend vroegen waar haar vader was. Ze lieten haar een groepsfoto zien en vroegen haar om hem aan te wijzen. Ze ontkende dat hij erop stond. Gerrie werd ruw door elkaar geschud. Anna verscheen nu in haar kamer en gaf aan dat hij er wel op stond. Daarop wees Gerrie hem aan. Gerrie stond op en zag dat het hele huis doorzocht werd, ook de kleren van haar vader.

Op de vraag waar Gerrit was, antwoordde Anna: 'Op bunzingjacht.' Gerrie bevestigde dit. Daarop antwoordden de mannen dat het spertijd was en dat hij zich dus niet op de openbare weg mocht ophouden. Anna antwoordde daarop dat hij dan tijdens spertijd meestal bij zijn broer in Oene verbleef. Bij het doorzoeken van de schuur troffen de *SD*'ers de hond aan. Dit leidde tot de opmerking dat ze gelogen hadden, want niemand zou zonder hond op bunzingjacht gaan. Daarop antwoordden beide vrouwen dat Gerrit de hond van een kennis had meegenomen. Een paar mannen hadden intussen het huis verlaten. Zij keerden enige tijd later

terug en deelden mee dat Gerrit de laatste drie maanden niet bij zijn broer in Oene was geweest.

Omdat Gerrit niet thuis was, werd Anna als gijzelaar meegenomen. De *SD* hoopte dat Gerrit dan wel tevoorschijn zou komen. Dochter Gerrie vergezelde haar moeder naar de auto, terwijl twee leden van de *SD* in de woning achterbleven. Toen de auto met Anna was vertrokken, liep Gerrie terug. Daarbij zette ze stiekem de luiken voor de ramen in de met haar vader afgesproken waarschuwingsstand: één luik werd opengezet. De familie Harmsen, waar ze in dienst was, had haar dit waarschuwingssignaal aangeraden.

Anna werd onderweg naar Arnhem voortdurend ondervraagd over de verblijfplaats van haar man. Daarbij ging het er ruw aan toe. Ze werd naar het *SD*-gebouw gebracht en daar enkele uren in een cel opgesloten. Daarna werd ze twee uur lang ondervraagd. Weer werden vragen gesteld over de verblijfplaats van Gerrit.

Gerrie keerde na verloop van tijd terug in haar slaapkamer. Toen zij deze weer verliet, zag ze haar vader in de aangrenzende kamer staan. Hij was zonder dat de achtergebleven *SD*'ers het hadden gemerkt, binnengekomen. Gerrie zei hem dat er Duitsers waren om hem te arresteren. Daarop kwamen beide achtergebleven beambten de kamer binnen en richtten hun pistolen op hem. Had Gerrit het waarschuwingsteken niet gezien? Of slaagde de *SD* in haar opzet en kwam Gerrit uit bezorgdheid tevoorschijn, omdat Anna als gijzelaar was meegenomen?

Gerrit werd gefouilleerd. Daarna mocht hij afscheid nemen van zijn drie jongste kinderen, die nog in bed lagen. Zij hadden in hun slaapkamer gehoord wat er zich in de woonkamer afspeelde. De kinderen bleven ontredderd achter. Rijk begreep meteen dat dit een afscheid zonder weerzien was. Uit een mengeling van woede, frustratie en verdriet leefde hij zich uit op de achterzijde van zijn bed.

Het *SD*-gebouw aan de Utrechtsestraat in Arnhem (collectie familie Van 't Einde).

Gerrit werd eerst naar het *SD*-gebouw in Arnhem gebracht. Pas de volgende dag om 13.00 uur werd hij overgebracht naar het Huis van Bewaring. Tijdens het verhoor door de *SD* bleef Anna ontkennende antwoorden geven. Op een gegeven moment werd haar toegesnauwd: 'Hier is je man.' Gerrit werd binnengeleid en naar een nabijgelegen

vertrek gebracht. Ze kon nog duidelijk verstaan dat Gerrit zich moest uitkleden. Daarop werd het verhoor met Anna hervat, waarbij gevraagd werd naar de ligging van het huis ten opzichte van de hoofdweg, wie er vaak op visite kwamen en of zij Frans kende. Dit laatste ontkende ze. Bovendien gaf ze aan dat Gerrit als vakbondsbestuurder veel mensen kende. De ondervragers probeerden haar op allerlei manieren aan de praat te krijgen.

Na het verhoor werd ze weer naar de cel gebracht. Vandaar werd zij 's middags overgebracht naar het Huis van Bewaring, waaruit ze twee dagen later werd ontslagen.

Nadat de *SD* met Gerrit was vertrokken, ging Gerrie naar de familie Nieuwenhuis om hen te waarschuwen. Daar waren de Duitsers al geweest. Ze dachten namelijk dat Gerrit zich bij hen ophield. Ook zochten ze daar naar een onderduiker, zeer waarschijnlijk Joop van Ewijk.

Rijk ging die ochtend naar school, de MULO in Deventer. Hij kreeg van Gerrie de opdracht langs de familie Harmsen in de Cartesiusstraat te gaan en hen te waarschuwen, opdat ze konden onderduiken. Daarna volgde Rijk wezenloos de lessen, waarbij hij zich realiseerde dat alles in de klas volgens de dagelijkse routine verliep, terwijl hij in een totaal andere werkelijkheid terecht was gekomen.

's Avonds kwamen er tot tweemaal toe weer Duitsers naar de woning van de familie Van 't Einde. Ze waren op zoek naar brandbare stoffen. Ze onderzochten een melkfles en vroegen Gerrie of daar brandbare stoffen in hadden gezeten.²²⁾

Gerrie gearresteerd

Op 5 november kwam de veldwachter van Terwolde aan de deur. Hij deelde mee dat er twee heren bij hem thuis waren die Gerrie wilden spreken. Gerrie moest mee. Bij de veldwachter thuis zaten twee mannen in burger op haar te wachten. Een van hen was de beruchte inspecteur Berends van het speciale commando. Berends zei dat ze mee moest naar Arnhem, omdat haar vader haar wilde zien. Daarop vroeg Gerrie of ze haar moeder nog even gedag mocht zeggen. Volgens Berends was dat niet nodig, omdat ze de volgende dag toch weer thuis zou komen.

Al in de auto begon Berends met zijn verhoor, dat in het SD-gebouw werd voortgezet. Hij vroeg naar brieven en brandbare materialen die ze zou hebben overgebracht, en naar de familie Harmsen, waar Berends tevergeefs aan de deur was geweest. Bij het laatste deel van het verhoor in het SD-gebouw was een tweede beambte aanwezig. Voor Gerrie was het duidelijk: Berends had haar meegenomen om informatie los te peuten, niet omdat haar vader haar wilde spreken. Omdat ze niets losliet, werd ze door Berends naar het Huis van Bewaring gebracht en daar om 20.40 uur ingesloten.

De volgende ochtend werd ze weer teruggebracht naar het gebouw van de SD, waar verschillende beambten haar verhoorden. Zij raadden haar aan te bekennen, omdat haar vader alles al had verteld. Ze werd vervolgens naar een vertrek gebracht, waar Berends met haar geboeide vader binnenkwam. Ze mocht niet met hem praten. Gerrit klaagde over de knellende boeien, die daarop door Berends werden afgedaan. Daarop gingen ze naar een vertrek boven, waar Berends en nog een Nederlander Gerrie en Gerrit samen verhoorden. Berends zei toen tegen Gerrit: 'Zeg alles maar aan Uw dochter.' Daarop bekende hij een aantal illegale daden van zijn groep, waarbij Gerrie ook betrokken was geweest. Haar rol daarin probeerde hij kleiner te maken door te zeggen dat ze slechts eenmaal brieven naar Deventer had gebracht en dat ze niet wist wat erin stond. Gerrie voegde eraan toe dat ze de persoon voor wie de brieven bestemd waren, niet kende. Zo probeerde ze het spoor richting Toon Kleinbussink te verdoezelen. Daarna werden Gerrie en Gerrit weer door een andere beambte verhoord. Tijdens dit verhoor zag zij haar vader voor de laatste keer. Ze werd nu in een cel in het complex van de SD opgesloten en 's avonds weer naar het Huis van Bewaring gebracht. Op 23 november werd ze opnieuw voor een verhoor naar het SD-gebouw gebracht. Na dit verhoor werd ze vrijgelaten.²³⁾

Brieven

Alle gearresteerde leden van de groep, behalve de zieke Wilhelmus Johannes Lenssen, waren ingesloten in het Huis van Bewaring te Arnhem.

Gerrit heeft vandaar twee gecensureerde brieven aan zijn vrouw en kinderen geschreven: een niet gedateerde brief en een brief van 7 november 1942. De brief zonder datum moet van na 31 oktober dateren, omdat Gerrit erin vraagt of zijn vrouw toch thuis is. Het is zijn eerste brief, omdat hij uitvoerig instructie geeft hoe brieven aan hem geadresseerd moeten worden. Hij maakt zich zorgen over het inkomen van zijn gezin. Daarom raadt hij zijn vrouw aan om contact met Plette, die bij de gemeente werkt, op te nemen. Deze kan dan een ambtenaar van Sociale Zaken benaderen voor een uitkering. Zo nodig kan Plette deze op zaterdag

aan het begin van de middag komen brengen. Hij doet een beroep op Gerrie en Rijk om hun moeder te steunen. Als het gezin zich niet van de uitkering kan redden dan moet Anna dit openhartig met de al genoemde ambtenaar van Sociale Zaken bespreken. De melkbonnen op zaterdag mogen niet vergeten worden. In geval van nood zijn er nog altijd de spaarpotten van Rijk en Jo. Verder adviseert hij zijn vrouw om zo nodig raad aan haar ouders te vragen. Ook geeft hij aan wie ze kan benaderen, als er thuis hulp nodig mocht zijn. Hij vraagt om kleding en toiletartikelen. Anna moet als afleiding met de drie jongsten kaarten en natuurlijk moet zij er zoveel mogelijk op uit gaan. Hij sluit zijn brief af met een aantal praktische tips, waarbij ook de aan Freek uitgeleende fiets aan de orde komt. Deze zaak moet Anna met Ben (Mather) bespreken.

In zijn tweede brief laat hij weten dat het goed met hem gaat. Hij vertrouwt erop dat de kinderen lief voor elkaar en voor moeder zijn. Anna hoeft zich geen zorgen over de huuropzeggingsmaking te maken, omdat de overheid daar een stokje voor gestoken heeft. Hij is blij dat hij Gerrie een dag eerder nog gesproken heeft. Hij hoopt dat het gezin van de uitkering kan rondkomen, anders moet Anna zich tot de ambtenaar van Sociale Zaken wenden. Hij geeft aan dat zijn vrouw een fiets kan ruilen voor een damesfiets. Als er geld nodig is, kan die fiets ook verkocht worden. Verder geeft hij aan dat hij bepaalde kleding, scheergerei en scheermesjes nodig heeft. Ook geeft hij aanwijzingen voor de tuin, nu de winter nadert. Wederom moet er als afleiding met de jongsten worden gekaart, en Anna moet eropuit gaan. Ook hier verwijst hij naar mensen die het gezin kunnen helpen. Onderaan de brief vraagt hij Gerrie om hem op de hoogte te brengen, als Anna ziek mocht worden of iets van dien aard: 'en naar de Dokter gaan'. Hieruit blijkt dat Gerrit niet wist dat zijn oudste dochter nog steeds in het Huis van Bewaring zat.²⁴⁾

Veroordeeld en gefusilleerd

De Koerier van 14 november 1942 deed verslag van de rechtszitting. Er stonden zeventien verdachten terecht. Toon Kleinbussink en Frans waren daar niet bij. Omdat zij veel over de organisatie en over de connecties met andere groepen wisten, werd het onderzoek naar hen nog voortgezet. Over Gerrit wordt vermeld:

'Als hoofdbeklaagde trad op een gewezen soc.-dem. gemeenteraadslid, die echter – naar hij verklaarde – zelf weer afhankelijk was van een mysterieuze figuur in deze heele geschiedenis, die niet anders aan kon worden geduid dan met den naam „Frans”.'

En:

'De hoofdbeklaagde bleek aandeel te hebben gehad in vijf brandstichtingen. Hij gaf op geheime bijeenkomsten „college” in brandstichting en nam bij eenige acties de leiding.'

Het *Kriegsgericht* veroordeelde vijftien aangeklaagden ter dood en stelde de beslissing over de andere twee uit.²⁵⁾

Na de uitspraak op 13 november werden de veroordeelden om 19.00 op transport gesteld naar Kamp Amersfoort. Hoe en wanneer Wilhelmus Johannes Lenssen, die vanuit het ziekenhuis op de zitting kwam, in Amersfoort is aangekomen, is niet bekend.²⁶⁾ Op 23 november publiceerde de Nederlandse pers een bekendmaking van het bureau van de *Wehrmachtbefehlshaber*, waarin werd meegedeeld dat het vonnis van de vijftien veroordeelde saboteurs door middel van de kogel was voltrokken. De plaats van de executie werd niet vermeld en werd ook niet aan de nabestaanden bekend gemaakt. Zij kregen evenmin te horen waar de lichamen begraven waren.²⁷⁾

Geen afscheidsbrief

Op 19 november, voorafgaand aan de executie op vliegveld Soesterberg, werden de mannen in Amersfoort in een aparte ruimte bijeengebracht. Daar mochten ze een afscheidsbrief aan hun dierbaren schrijven en kregen ze hun galgenmaal, bestaande uit appels en zure vis.

Anna en de kinderen ontvingen echter geen brief. Toen Gerrie hier begin februari 1943 naar informeerde, kreeg ze na een week antwoord van het *Feldgericht*. Daarin stond dat de brief van haar vader en die van Jan Nieuwenhuis niet door de censuur voor verzending waren vrijgegeven. Ongetwijfeld hebben zij geschreven over mishandelingen door de *SD*.²⁸⁾

En toch doorgaan

Anna en Gerrie bleven actief in het verzet. Enige tijd na het overlijden van Gerrit bracht Egbert Plette, de in de eerste brief van Gerrit genoemde ambtenaar, twee joodse onderduikers uit Deventer bij het gezin onder: Max (Mozes Maximiliaan) van Krefeld, ook wel oom Henk genoemd, en zijn broer Siem (Simon). Zij sliepen in het bed van Rijk, die naar een matras op de grond verhuisde. Hun komst bracht naast de nodige risico's ook afleiding en zelfs wat vrolijkheid in het ontredderde gezin. De beide broers beschikten over een goed gevoel voor humor. Siem, die zijn accordeon uit Deventer had laten halen, liet het gezin regelmatig genieten van zijn muzikale talent. De serieuze oom Henk controleerde het huiswerk van Rijk en gaf hem 's avonds in het donker uitleg over de sterrenhemel. Siem onthulde hem de eerste geheimen van het vrouwelijk schoon. Ook hielp hij Gerrie bij het stencilen van illegale blaadjes. Oom Henk vertrok na verloop van tijd naar de familie Van Werven op de Twelloseweg.

Gerrie werd koerierster voor de verzetsgroep van Egbert Plette, Jan (Arend Jan) Nales en Dick Lammes. Op 12 december, de dag van hun arrestatie, heeft een lekke band haar gered. Zij was met berichten op weg van Deventer naar de groep. Op de dijk kreeg ze een lekke band en ze moest haar weg noodgedwongen lopend vervolgen. Bij het verlaten van de dijk werd ze aan het begin van de Wijkseweg aangesproken door een buurtgenoot, die vertelde dat Nales en Plette waren opgepakt. Daarop heeft ze Siem thuis opgehaald en samen zijn ze ervandoor gegaan. Gerrie dook uiteindelijk onder in Vaassen. Daar bleef ze tot het einde van de oorlog. Siem is de nacht van zijn vlucht weer naar Terwolde teruggekeerd. Hij dook eveneens onder bij de familie Van Werven op de Twelloseweg, waar zijn broer Max al enige tijd verbleef.

Meteen na het vertrek van Gerrie moest Rijk de stencilmachine begraven.

Enkele weken later verscheen de *SD* aan de Wijkseweg. Terwijl Anna aan het koken was, reden twee overvalwagens langzaam over de kanaalbrug. Rijk riep zonder te aarzelen: 'Doar komt ze an.' Anna was in een oogwenk vertrokken. Achterom vluchtte ze naar de bakkerij van de familie Hulsebos, waar ze zich verschool. Enkele agenten van de *SD* liepen rakelings langs haar. Andere drongen het huis van Anna binnen en begonnen de kinderen te ondervragen: waar hun moeder en Gerrie waren, en of ze ene Vos, de schuilnaam van Dick Lammes, kenden? Gerrie woonde niet meer thuis en moeder was boodschappen doen. Jo was zogenaamd aan het koken. Een *SD*'er constateerde dat ze de boel liet aanbranden. Vervolgens kondigde de *SD* aan dat ze huiszoeking ging doen. Rijk herinnerde zich ineens dat er in het halletje nog een kistje met persoonlijk bezittingen, waaronder foto's, van Max van Krefeld stond. Dat zou ongetwijfeld tot problemen leiden. Ineens kreeg Rijk een ingeving. Uit de vragen had hij namelijk opgemaakt dat de *SD* ook een stencilmachine zocht. Daarom merkte hij 'onnozel' op dat hij iets voor Gerrie had moeten begraven. De Duitsers traptten erin. Rijk werd gedwongen de plaats aan te wijzen waar hij het 'pak' had verstopt. Daarop werd hij

meegenomen naar Deventer, naar de Landwachtkazerne in de Assenstraat. De familie Hulsebos ontfermde zich over de beide meisjes.

Rijk werd in de Landwachtkazerne in de cel gezet. De andere ochtend werd hij naar de uitgang gebracht waar een auto klaar stond. Hij werd gedwongen achterin, min of meer op schoot, van een geboeide en vreselijk toegetakelde man plaats te nemen. Hij zag meteen dat het Kees (Dick Lammes) was, die ooit bij de familie ondergedoken had gezeten. In een flits realiseerde Rijk zich dat de Duitsers met deze onverwachte confrontatie een bedoeling hadden. Hij liet echter niet blijken de man te kennen en probeerde onderweg zoveel mogelijk op zijn eigen benen te steunen om de schoot en de benen van Kees te ontlasten.

Rijk en Dick Lammes werden naar Brinkgreven gebracht, waar het *SD-Einsatzkommando* Deventer was gehuisvest. Daar werd Rijk in een kamer door Duits- en Nederlandssprekende mannen verhoord. Zij vroegen hem of hij ene Vos kende. Natuurlijk kende Rijk wel een (andere) Vos, die hij met regelmaat in het dorp tegenkwam. Vervolgens werd hij opnieuw met Dick Lammes geconfronteerd. Onaangedaan en zonder blik van herkenning keken Rijk en Dick elkaar in de ogen. Kort daarna werd de zwaar mishandelde Dick afgevoerd. Het verhoor ging verder: er werd naar Gerrie gevraagd, naar Plette en naar Nales. Rijk voerde Gerrie op als een onhandelbaar en ruzie makend wezen dat was vertrokken. Nales was de groenteboer van het gezin en Plette bracht geld van Sociale Zaken. Hierna werd het verhoor beëindigd. Rijk moest een verklaring tekenen en mocht gaan.

Rijk en zijn twee zusjes werden opgevangen door de bakkersfamilie Hulsebos. De beide meisjes vertrokken na verloop van tijd naar het schuiladres van Anna.

Na de bevrijding keerden de gezinsleden terug naar de Wijkseweg. Begin september 1945 kregen ze te horen dat het lichaam van Gerrit op vliegbasis Soesterberg was opgegraven.²⁹⁾

Na de oorlog

De gebeurtenissen tijdens de oorlog zijn altijd als een donkere schaduw boven de gezinsleden blijven hangen.

De familie Van 't Einde in 1945, met rechts naast Gerrie Siem en daarnaast Max van Krefeld (collectie familie Van 't Einde).

zinsleden blijven hangen.

Anna overleed op 28 mei 1982. Rijk schreef zijn herinneringen tot en met de Tweede Wereldoorlog op en vertelde mij zijn verhaal op 13 augustus 2018. Hij overleed op 4 september 2019. Gerrie is altijd blijven worstelen met de vraag waarom haar va-

der het waarschuwingssignaal van de luiken niet heeft gezien of heeft genegeerd. Over haar rol in het verzet is ze heel terughoudend en bescheiden gebleven. In 1990 deed zij haar verhaal in een speciale uitgave van *Kronijck*, het tijdschrift van de

Oudheidkundige Kring Voorst, die gewijd was aan de Tweede Wereldoorlog. Zij deed dit anoniem en ze noemde geen namen. Zij overleed op 26 maart 2022.³⁰⁾

XXXXX

De noten bevinden zich aan het eind van deze nieuwsbrief.

3. Mededelingen

a. Werkgroep

Onze werkgroep bestaat uit de volgende leden:

- Dirk Metselaar, voorzitter;
- Bram Bosman;
- Joke Kleijn;
- Johan van der Veen.

Onze werkgroep is als volgt te bereiken:

- Dirk Metselaar, voorzitter: d.metselaar@home.nl
- Johan van der Veen, voor inhoudelijke vragen en opmerkingen: joh.veen@compagnet.nl

In elke nieuwsbrief beschrijven we een of meerdere personen uit Deventer of de omgeving van Deventer die bij het linkse verzet betrokken waren. Wilt u eerdere nummers ontvangen en/of verder op de hoogte blijven van onze activiteiten, stuur dan een mail naar Johan van der Veen: joh.veen@compagnet.nl

FB-pagina: **Vergeeten Verzet Deventer.**

b. Beschreven verzetsmensen

Tot nu toe verschenen de biografische schetsen van:

- Johannes H.E. Roebers
- Peeke Bosma
- Aalbert Jan Gerritsen
- Albert Johan Gerards
- Otto Th. J. Renshof
- Daniël van der Meulen
- Jan van Bruggen
- Andries Hendriks
- Anton Kleinbussink
- Berend Jan Koopman
- Johannes Rodert
- Antonie Bannink
- Dirk Johan Hendrik Bannink
- Egbert Plette
- Arend Jan Nales
- Kees Lugthart
- De arrestaties op 25 juni 1941
- Marinus Ditzel
- Albert Romeijn

Het is bijna onmogelijk om de verhalen van verzetsstrijders te beschrijven zonder de hulp van nabestaanden. Bent u nabestaande of kent u nabestaanden dan zouden we graag met u in contact komen. Mogelijk kunnen we informatie uitwisselen.

c. Comité van aanbeveling

Dit comité bestaat uit:

- Christine Otten, schrijfster
- James van Lidth de Jeude, oud-burgemeester van Deventer.

Noten

Voor deze biografische schets heb ik gebruik gemaakt van de volgende bronnen en literatuur.

Algemeen

- a. Het *Deventer Dagblad* en *De Koerier* zijn geraadpleegd via: <https://www.archieven.nl/>.
- b. De overige kranten zijn geraadpleegd via: <https://www.delpher.nl/kranten>.

Specifiek

1. Naast de onderstaande bronnen en literatuur heb ik voor deze biografische schets gebruik gemaakt van het interview met Rijk van 't Einde, de zoon van Gerrit en Anna, op 13 augustus 2018, en zijn memoires, die de periode van zijn jeugd tot en met de Tweede Wereldoorlog beslaan. De familie heeft deze herinneringen en een aantal hier opgenomen foto's na zijn overlijden op 4 september 2019 aan mij ter beschikking gesteld. Daarvoor mijn dank. Het interview en de memoires van Rijk lopen als een rode draad door dit verhaal. Omwille van de leesbaarheid wordt er in deze noten niet verder naar verwezen.
2. NL-AhGldA, Gelders Archief Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, dubbelen 1811-1902, inv.nr. 2882.04, aktenr. 106 (10-5-1899), inv.nr. 5010.06, aktenr. 19 (28-1-1902); 0207A, inv.nr. 9066.04, aktnr. 28 (20-5-1922). NL-ZICO, Collectie Overijssel locatie Zwolle, 1435.15 Gemeente Olst, Bevolkingsregisters, inv.nr. 10 (blad 333) en inv.nr. 17 (blad 386). Gemeentearchief Voorst, 0203 Bevolkingsregister gemeente Voorst, inv.nr. 23b (blad 200, 2014 en 219), inv.nr. 34 (blad 181), inv.nr. 45 (blad 106), inv.nr. 46 (blad 211), inv.nr. 56 (Derk Jan van 't Einde) en inv.nr. 159, T98; Gemeentearchief Voorst, *Nijbroek Adressen 1832-1953* (spreadsheet met adressen); NL-EpSAEHH, Streekarchief Epe, Hattem, Heerde, 1,130 Inventaris van het negentiende en begin twintigste eeuws archief van de gemeente Epe (1813) 1818-1930 (1940), inv.nr. 474 (blad 195 en 445), inv.nr. 484 (Rijk Broekhuis), 485 (Gerrit Jan van 't Einde), 486 (Gerrit Jan Gerritsen), 492 (Johanna Hermina Broekhuis); NL-EpSAEHH, Streekarchief Epe, Hattem, Heerde, Register van geboorteakten Epe, 1918-1922, aktenr. 182 (26-7-1922); P.P. van der Haak, *Epe toen en nu*, Hulst, 1993, "De Toko" in 1912.
3. Gemeentearchief Voorst, 0203 Bevolkingsregister Voorst, inv.nr. 44 (blad 194), inv.nr. 45 (blad 106), inv.nr. 56 (Gerrit Jan van 't Einde), inv.nr. 155, R18, inv.nr. 156, R140, inv.nr. 157, S19 en S41; Gemeentearchief Voorst, *Terwolde totaal 1832-1953* (spreadsheet met adressen); NL-DvCO, 1414 Bevolkingsregister Deventer, inv.nr. 367 (Hendrik Jan Knapen), inv.nr. 411 (Hendrikus de Weerd), inv.nr. 2709 (blad 169) en 2721 (blad 180); NL-DvCO, 0724, Burgerlijke stand Deventer, inv.nr. 318, aktenr. 102 (6-5-1922); *Adresboek voor Deventer 1922*, p. 12 en 106; *Adresboek voor Deventer 1924*, p. 5, 17, 120 en 187; *Adresboek voor Deventer 1926-1927*, p. 6, 19, 119 en 178; *Adresboek voor Deventer 1928-1929*, p. 55, 111, III en VI; *Adresboek voor Deventer 1933*, p. 65, 129, S 4 en S 15; *Deventer Dagblad*, 25-10-1932, 28-2 en 30-5-1933. Met betrekking tot Obdeijn is het niet duidelijk om welke aannemer het gaat: Obdeijn uit Heeten of Obdeijn uit Lettele.
4. Het Nationaal Crisiscomité werd in november 1931 opgericht met als doel om de gevolgen van de economisch crisis te verzachten. Door middel van landelijke collectes en acties werd er geld ingezameld. Ook waren er plaatselijke comités die geld en goederen inzamelden, en steunverlening verzorgden.

5. *Deventer Dagblad*, 16-3, 24-12-1931, 23-4-1932, 8-2, 9-10-1933, 11-5-1937 en 29-3-1939; *De Koerier*, 27-12-1939.
6. In door mij geraadpleegde notulen van de raadsvergaderingen van de gemeente Voorst is de rondvraag, waarin Gerrit vaak kritische vragen stelde, wel als punt opgenomen, maar de vragen zelf zijn niet genoteerd. Alleen voorstellen in de rondvraag gedaan, zijn opgenomen. De vragen heb ik dan ook uit de verslaggeving in het *Deventer Dagblad* en/of de *Zutphensche Courant* gehaald. *Deventer Dagblad*, 1-4, 10-5, 3-9, 4-9-1935, 15-1, 22-4, 23-10-1936, 24-2-1937, 5-2, 23-2-1938, 17-3, 29-4, 12-5, 8-6 en 15-6-1939; *De Koerier*, 5-9 en 6-9-1939; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 27-6-1935; *Zutphensche Courant*, 23-2-1938, 12-5 en 15-6-1939. Gemeentearchief Voorst, 0113 Gemeente Voorst, inv.nr. 30: Raadsnotulen (3-9-1935), p. 111recto-113verso, Raadsnotulen (21-4-1936), p. 147v-148r, Raadsnotulen (23-2-1937), p. 195r-195v; inv.nr. 31: Raadsnotulen (4-2-1938), p. 58r-60r, Raadsnotulen (14-6-1939), p. 144v-147r, Raadsnotulen (5-9-1939), p. 163r-164v.
7. *De Koerier*, 5-9, 6-9, 24-11, 9-12, 15-12, 22-12-1939, 31-1, 29-3-1940; *Zutphensche Courant*, 24-11-1939, 30-3-1940; *Het Volk. Sociaal-Democratisch Dagblad*, 6-11-1939 (ochtendeditie); *Het Volksdagblad*, 7-11-1939, 9-1, 9-2 en 6-4-1940. Gemeentearchief Voorst, 0113, inv.nr. 31: Raadsnotulen (5-9-1939), p. 163r-164v, Raadsnotulen (23-11-1939), p. 176v-177r; Raadsnotulen (14-12-1939), p. 179r-179v, Raadsnotulen (21-12-1939), p. 190v-191r, 192r-192v. Gemeentearchief Voorst, 0114 Gemeente Voorst, inv.nr. 1: Raadsnotulen (19-1-1940), p. 6-7, Raadsnotulen (29-3-1940), p. 7-9.
8. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, mei '40 – maart '41*, deel 4, eerste helft, 's-Gravenhage 1972, p. 453-454.
9. *De Koerier*, 30-3-1940; Gemeentearchief Voorst, 0114, inv.nr. 1: Raadsnotulen (29-3-1940), p. 19-21, Raadsnotulen (28-8-1941), p. 129-145.
10. *De Koerier*, 29-3-1940; *Zutphensche Courant*, 30-3-1940; *Het Volksdagblad*, 6-4-1940; NL-AsdIISG, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, ARCH 00347, Archief CPN, inv.nr. 133.4: Gerard Schuurman (<https://hdl.handle.net/10622/ARCH00347>); e-mail (5-4-2023) van B. ten Bosch over de legering van soldaten aan de Wijkseweg; foto's in de collectie van de familie Van 't Einde; agenda van 1942 van Gerrie van 't Einde, in het bezit van haar kinderen. Zie voor Gerard Schuurman ook: <https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/138494/gerard-schuurman>.
11. NL-AsdIISG, ARCH 00347, inv.nr. 155: Gerrit Jan van 't Einde en Gerrit Jan Nieuwenhuis. Zie voor Daan van der Meulen ook: J. van der Veen, *Daniël van der Meulen, 4 februari 1896 – 16 oktober 1942* (<https://www.struikelstenen-deventer.nl/oorlogsslachtoffers/verzetsstrijders?view=article&id=173:daniel-van-der-meulen&catid=17:verhaalverzetsstrijders>). NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, 1340 Verzameling documenten betreffende Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 5, p. 248-249; R. Vuurmans, Johannes Bertus van Ewijk, in: *Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog* (<https://spanjestrijders.nl/>); NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 81, nr. 62 (3-3-1941 en 66 (7-3-1941), inv.nr. 82, nr. 177 (26-6-1941); inv.nr. 730-1, nr. 81¹: brief (20-7-1940) van de commissaris van politie aan de *Sicherheitspolizei* te Enschede met de daaronder liggende handgeschreven verhoren; brief (10-3-1941) van de commissaris aan de commandant van de *Aussenstelle* Enschede van de *Sicherheitspolizei* en de *SD*; brief (20-6-1941) van de commissaris aan dezelfde instantie; brief (25-6-1941) van de commissaris aan dezelfde instantie over de arrestaties op die dag, en het daaronder liggende handgeschreven rapport. NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 66410: pv PRA Deventer (7-8-1946), p. 5; NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 23-24; J. van der Veen, *Cornelis Lugthart, 12 mei 1898 – 19 november 1942* (<https://33vansoesterberg.nl/wp-content/uploads/2022/11/Vergeeten-Verzet-2021-nr.-2-herstel.pdf>).
12. C. Hilbrink, *De Ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*, Den Haag, 1998, p. 138. Zie voor de uitvoerige beschrijving van de sabotagedaden en brandstichtingen in Deventer en omgeving: J. van der Veen, *Inmiddels brandde het overal in Overijssel'. Sabotage en brandstichting in Deventer en omgeving 1942*, in: *Deventer Jaarboek*, 33 (2019), p. 60-71. Zie voor Anton

- Kleinbussink: J. van der Veen, *Anton Kleinbussink, 8 maart 1904 – 24 september 1943* (<https://www.struikelstenen-deventer.nl/oorlogsslachtoffers/verzetsstrijders?view=article&id=206:anton-klein-bussink&catid=17:verhaalverzetsstrijders>). Zie voor Rien Ditzel: J. van der Veen, *Rien Ditzel. Op zoek naar een Deventer verzetsman in het Zwarte Woud*, in: *Deventer Jaarboek*, 35 (2021), p. 47-60.
13. NL-DvCO, 1340, inv.nr. 5, p. 249-250.
 14. NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 118-119; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal van Politie, (1937) 1940-1946 (1948), nummer toegang 2.09.53, inventarisnummer 136 (RR 12); NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 20, 24 en 26.
 15. NL-DvCO, 0759, inv.nr. 86, nr. 150 (30/31-5-1942), 151 (31-5-1942) en 178 (27-6-1942); inv.nr. 87 nr. 206 (25/26-7-1942) en 212 (31-7/1-8-1942); inv.nr. 728-4, 1942, nr. 53/2: politiemaandrapporten (12-6, 14-7 en 13-8-1942); inv.nr. 663-1, nr. 87 en 91; NL-AsdNIOD, 100, inv.nr. 41, 44, 45, 201 (D 316), 203 (D 377, D 392).
 16. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog juli '42- mei '43*, dl. 6, eerste helft, 's-Gravenhage, 1975, p. 62-63.
 17. NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Norde-West), inv.nr. 1196i: *Beglaubigte Abschrift Feldkriegsgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Laufgau Holland. Feldurteil Geheim* (18-5-1943), p. 1, 1a-1b, 5, 18-23; *Anklageverfügung und Haftbefehl* (20-3-1943), p. 13.
 18. NL-DvCO, 0759, inv.nr. 87, nr. 250 (7/8-9-1942) en inv.nr. 88, nr. 288 (15/16-10-1942); briefje van Frans Teelen, dat in het bezit van de familie is; NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 123; NL-AsdNIOD, 100, inv.nr. 47, 48, 49, 51, 52, 53, 204 (D 455), 207 (D 544), 208 (D 575), 210 (D 626).
 19. NL-DvCO, 1414, inv.nr. 353 (Evert Jan Harmsen); NL-DvCO, 1340, inv.nr. 5, p. 248-249; NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66410: Verweerschrift Klara Kleinbussink, p. 1; NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 7-8.
 20. Zie: Van der Veen, *Inmiddels brandde het overal in Overijsse!*, p. 67-68; A.A. Verheij, *CPN Verzet in de regio Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam, 1999, p. 206; W. Tempelman, *De mysteryman van de Kadijk*, in: *Oorlog en vrede in de gemeente Voorst. Speciale Kroniek Oudheidkundige Kring Voorst*, Voorst, 2020, p. 78-82; brief (7-4-1946) van Roel Wolthuis aan de familie Van 't Einde (collectie familie Van 't Einde). Zie voor Roel Wolthuis: B. Bakkenes, *Roel Wolthuis overleden. Een leven lang op zoek naar de waarheid* (https://afvn.nl/oud/BB/Roel_Wolthuis_overleden.htm).
 21. Na de arrestatie van Toon en Clara werden er in ieder geval nog zestien mannen aangehouden. Zie: NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 245 Erelijst van gevallen – aanvraagformulieren, inv.nr. 2 (K.J. Bakker), inv.nr. 14 (H.W. Eekhuis, J. Eekhuis, G.J. van 't Einde), inv.nr. 27 (B.E.L. Immerzeel), inv.nr. 36 (W.J. Lenssen), inv.nr. 42 (G.J. Nieuwenhuis), inv.nr. 48 (J. Rodert), inv.nr. 52 (A.W. Siedenburger), inv.nr. 56 (F.B.C.M. Teelen), inv.nr. 62 (F. de Weerd, W. de Weerd), inv.nr. 63 (G. van Werven); NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 41-42 (Louis Wilhelmus Lenssen); NL-DvCO, 0759, inv.nr. 88, nr. 303 (30-10-1942) en 306 (2-11-1942), betreffende Harmen Ham, nr. 303 (30-10-1942) en 307 (3-11-1942), betreffende Antonie Johannes van Werven.
 22. NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66410: pv POD Utrecht-Oost (1-11-1945), p. 7-10; NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863: samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 7-8; NL-AhGldA, Gelders Archief, 0258 Gevangenis en Huis van bewaring te Arnhem, inv.nr. 192, blad 56, nr. 1508 (Johanna Hermina Broekhuis), blad 58, nr. 1517 (Gerrit Jan van 't Einde).
 23. NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66410, pv POD Utrecht-Oost (1-11-1945), p. 8-9; NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 66863:

- samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 7-8; NL-AhGldA, 0258, inv.nr. 192, blad 66, nr. 1567 (Gerharda Johanna van 't Einde).
24. Ongedateerde brief van Gerrit Jan van 't Einde aan zijn vrouw en kinderen; brief (7-11-1942) van hem aan zijn vrouw en kinderen (Collectie familie Van 't Einde).
 25. *De Koerier*, 14-11-1942; verslag van de zitting van het '*Deutsche Kriegsgericht*' op 12 en 13-11-1942, mogelijk opgesteld door een persbureau (collectie M. ter Horst-Siedenburg). Ter dood werden veroordeeld: Klaas Jurjen Bakker, Hendrik Willem Eekhuis, Jan Eekhuis, Gerrit Jan van 't Einde, Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel, Wilhelmus Johannes Lenssen, Cornelis Lugthart, Wilhelm van der Maten, Gerrit Jan Nieuwenhuis, Johannes Rodert, Anton Wijbrand Siedenburg, Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen, Frederik de Weerd, Willem de Weerd en Gerrit van Werven. De zaak tegen Chris Lugthart en Harmen Ham werd voor nader onderzoek uitgesteld.
 26. NL-AhGldA, 0258, inv.nr. 181, blad 77, nr. 177^c (Jan Eekhuis) en nr. 178^c (Hendrik Willem Eekhuis); inv.nr. 192, blad 3, nr. 1188 (Cornelis Lugthart), blad 29, nr. 1343 (Wilhelm van der Maten), blad 57, nr. 1514 (Frederik de Weerd), blad 58, nr. 1515 (Klaas Jurjen Bakker), blad 58, nr. 1516 (Willem de Weerd), blad 58, nr. 1517 (Gerrit Jan van 't Einde), blad 60, nr. 1529 (Johannes Rodert), blad 60, nr. 1530 (Gerrit Jan Nieuwenhuis), blad 60, nr. 1532 (Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel), blad 62, nr. 1539 (Anton Wijbrand Siedenburg), blad 63, nr. 1545 (Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen) en blad 63, nr. 1546 (Gerrit van Werven). Wilhelmus Johannes Lenssen is niet vanuit het Huis van bewaring in Arnhem naar Amersfoort overgebracht. Hij werd na een operatie in het ziekenhuis te Zutphen door de SD gearresteerd en daarna overgebracht naar het Sint Elisabeths Gasthuis in Arnhem. Zie: NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr 66863, samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 42.
 27. *De Koerier*, 23-11-1942.
 28. Afscheidsbrief (19-11-1942) van Kees Lugthart aan zijn vrouw en kinderen (collectie H. de Baaij-Lugthart); J.W. Ooms en B.J. van Os, *De 33 van Soesterberg*, Kollum, 2017, p. 90; Brief (11-2-1943) van het *Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Holland* aan G.J. van 't Einde (Collectie familie Van 't Einde).
 29. Zie voor Egbert Plette en Arend Jan Nales: J. van der Veen, *Egbert Plette, 5 oktober 1899 – 8 maart 1945*; *Arend Jan Nales, 12 april 1909 – 8 maart 1945*, in *Nieuwsbrief Vergeten Verzet Deventer* 1 (2021). Interview met de heer en mevrouw Van Werven (9-12-2022); NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr 66863, samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 8.
 30. NL-HaCBG, CBG Centrum voor familiegeschiedenis: persoonskaart van Johanna Hermina Broekhuis, persoonslijsten van Rijk Egbert Jan en Gerharda Johanna van 't Einde; J. Lubberts, *Verzet*, het verhaal van een anonieme vertelster, in: *Kronijck, Mededelingen Oudheidkundige Kring Voorst*, mei 1990, p.48-49.